

агарного сектору. Він став відображенням покращення в середовищі місцевого селянства дрібно підприємницького світогляду.

Разом із цим, на кінець XIX – початку ХХ ст. общинні традиції в регіоні залишалися ще досить сильними, про що свідчать числа у четвертій пропорції. Незважаючи на виклик часу, співпадіння їх з рисами соціальної психіки селянства, зміну у 1906 р. курсу аграрної політики, еволюцію світогляду й образу мислення хліборобів, сільська община на Півдні України напередодні революції 1917 р. залишалася найчисленнішим соціальним організмом. Її функції досить дієво адаптувалися до навколоїшніх змін, що дозволяло миру виступати активним суб’єктом земельного ринку. Вміщуючи у собі громадівське та церковне життя, община, до того ж, залишалася найнижчою адміністративною одиницею [8, 392]. Водночас варто враховувати, що у класичному варіанті означений соціальний організм у регіоні не отримував інституціоналізованих якостей, а девіантні явища корпоративного характеру в ньому носили стихійний характер. У повсякденних практиках досліджуваної спільноти „мир“ частіше виступав соціальним фоном, ніж першочерговим регулятором, що знижувало ступінь атрактивного індикатора за останнім критерієм.

Окрему увагу серед четвертої трійки кваліметричних покажчиків слід звернути на проміжний статус соціально-цінності складової. На нашу думку, він є відображенням прагматизму та помірності, які в умовах ринково-капіталістичної трансформації забезпечили у когнітивній карті південноукраїнського селянства збалансованість впливів й життєздатність індивідуалізму, з одного боку, й корпоративності – з іншого. Традиційні товарні форми соціальної самоорганізації досліджуваної спільноті при збереженні стратифікаційної ознаки їх використання не тільки співіснували, а й уможливлювали еволюційність розвитку села. Ні супряга, ні толока чи артіль, ні поземельне чи позиково-ощадне товариства не сприймалися мешканцями сільської місцевості регіону як девіантні. Створення, функціонування, розпад їх були нормою повсякдення.

Відтак, середнє арифметичне у кваліметричній пропорції соціального образу південноукраїнського селянства кінця XIX – початку ХХ ст. дорівнювало співвідношенню 8:7:6. Наявність в останньому умовно цифрової близькості вказує про відсутність в образі когнітивного дисбалансу. Те, що жоден з індикаторів не отримав ознак полярності є свідченням валідності селянських стереотипів. Ідентифікуючий, світоглядний, мотивуючий та органістичний розташувалися по низхідній, у зв’язку з чим можна стверджувати про існування у буденних практиках хліборобів регіону ієархічності пріоритетів. Отримання першості серед них цілерациональних принципів і норм вказують на домінування у середовищі селян Південного Степового району соціальних еталонів індивідуалізму, конкурентності, заможності, інституту приватної власності та господарсько-економічної доцільності. Саме вони, у поєднанні з стратифікаційними особливостями, робили соціальний образ південноукраїнського селянства відмінним від загальноросійського, оскільки

в останньому переважав, навіть на початку ХХ ст., зрівняльно-общинний архетип.

Розкрита в публікації тема є складовою ширшого дослідження: соціальної історії південноукраїнського селянства. Перспективи розробки останньої можуть бути пов’язані з питаннями соціальної стратифікації, мобільності, поліструктурності сільського населення Степової України в умовах ринково-капіталістичної трансформації.

1. *Усна історія Степової України. Т.5. – Запоріжжя: АА Тандем-У, 2008.*
2. *Постников В.Е. Южнорусское крестьянское хозяйство / Постников Владимир Ефимович. – М., 1891.*
3. *Джерела з історії Південної України // Мемуари та щоденники. Ч.І. – Т.9. – Запоріжжя: РА „Тандем-У”, 2006. – 632 с.*
4. *Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) / Миронов Борис Николаевич: Т.1. – 3-е изд., доп. – СПб., 2003.*
5. *Усна історія Степової України / Ред.: Бойко А. (голов. ред.), Фролов М., Швайба Н. та ін. – Т. 2: Запорізький край. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008.*
6. *Безгин В.Б. Крестьянская повседневность (традиции конца XIX – начала XX века). М. – Тамбов: Изд-во. Тамб. гос. тех. ун-та, 2004.*
7. *Джерела з історії Південної України // Мемуари та щоденники. Ч.І. – Т.5. – Кн.2. – Запоріжжя: РА „Тандем-У”, 2005.*
8. *Сухова О.А. Десять мифов крестьянского сознания (конец XIX - начало XX в.) по материалам Среднего Поволжья – М.:РОССПЭН, 2008.*

О.А. Бундак

АГРАРНЕ ПИТАННЯ В МАТЕРІАЛАХ З'ЇЗДІВ ВСЕРОСІЙСЬКОГО СЕЛЯНСЬКОГО СОЮЗУ У РОКИ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Найважливішим питанням, яке було, є і буде актуальним та потребує вирішення – це аграрне питання. Адже, незважаючи на час, епоху, століття та десятиліття – земля перебуває в центрі уваги громадськості й кожної людини зокрема. Це зумовлено не лише ментальністю слов’янської природи, а й одвічним прагненням людини мати щось своє; але що ж може бути вагомішим за володіння землею?

Актуалізація порушененої нами теми зумовлена неординарними подіями, що відбуваються в сучасній Україні (приватизація, реструктуризація, інтеграція України в європейський економічний простір) та зверненням до історичного минулого. Адже досвід трьох революцій початку ХХ ст. і вирішення земельного питання більшовиками за допомогою націоналізації землі, тобто безкоштовного передання її у власність державі та можливість розпоряджатися земельними запасами, з погляду партії більшовиків, слугували певного роду уроком, коли люди, які не мали нічого, відразу отримали все. З іншої точки зору, такий перебіг подій підтверджив думку про те, що той, хто має у власності землю, має можливість керувати життям і долею великої кількості людей. Адже споконвічне прагнення людини мати у власності свою ділянку землі, працювати на ній з повною віддачею і є запорукою успішного утвердження українського селянина в цьому житті і вірі у завтрашній день.

Аграрне питання протягом тривалого часу є предметом наукового дослідження значної кількості

науковців: істориків, політологів, економістів, аграрників. Йому присвячено значну кількість монографій, наукових конференцій, круглих столів, симпозіумів тощо. Проте, незважаючи на таке розмаїття, окремої уваги заслуговує розгляд аграрного питання самими селянськими спілками та організаціями. Насамперед нас цікавить, як самі селяни підходили до вирішення цього питання. У зв'язку з цим автор статті ставить за мету висвітлити варіант вирішення аграрного питання, запропонований Всеросійським Селянським Союзом (далі – ВСС) під час суспільно-політичних потрясінь 1905 – 1907 рр. у Російській імперії.

Вирішення аграрного питання на початку ХХ століття набувало першочергового значення з огляду на ті соціально-економічні, політичні, та соціально-психологічні обставини, які склалися напередодні та під час першої революції 1905 – 1907 рр. у царській Росії. Існуючий політичний режим пропонував різні варіанти вирішення аграрного питання, але не враховував прагнення основних товаровиробників і користувачів землі – селян. Саме тому селяни починають самостійно об'єднуватися в різноманітні спілки та організації та пропонувати власні проекти вирішення проблеми.

Всеросійський Селянський Союз, який виник з ініціативи селян Московської губернії та радикалів Московського сільськогосподарського товариства і поставив вирішення аграрного питання на першочергове місце.

На Установчому з'їзді, який проходив напівлегально на якому були присутні делегати від 22 губерній Росії, практично відразу були визначені актуальні тогочасні питання порядку денного: земельне питання та питання народного представництва. Представники губерній пропонували різні варіанти вирішення аграрного питання, які отримали обговорювалися.

Слід відзначити, що питання щодо форм і способів передачі землі селянам було надзвичайно актуальним та мало різні трактування. Частина селянських депутатів погодилася з думкою селянина Володимирської губернії: „Земля – це дар Божий і її повинен отримати той, хто її потребує, дворянам вона не потрібна. А якщо у якого селянина багато землі, то й у нього відбрати” [1, 28]. Ще один представник цієї ж губернії заявив, що „її(землю) треба взяти і віддати трудовому селянству... нам потрібна не націоналізація землі, а її соціалізація, передача її общинам” [2, 38].

Представник Чернігівської губернії підтримав думку про викуп землі. „Без викупу не можна забирати приватне землеволодіння. Окрім землі є і інші види нерухомого майна, є фабрики, будинки. Ми не можемо тепер їх відчужувати. Про це і мріяли поки не можна. Тому не можна і приватновласницькі землі відібрати без викупу... не повинні підлягати викупу церковні, монастирські, удільні, казенні, кабінетні і царські. Приватновласницькі повинні відійти з викупом. Інакше ми здійснимо велику несправедливість і багатьох розоримо, в тому числі і селян, що володіють приватною землею. Наприклад, тих, що купили землю при допомозі Селянського банку. Багато із них, що купили землю при допомозі селянського банку і без того самі розорені. Вони із-за

боргу за землю і відсотків у банк зовсім збідніли” [1, 27].

Представник Казанської губернії висловив ідею революційної боротьби, під час якої і буде вирішено аграрне питання. „Викуп буде несправедливістю по відношенню до народу. Крім землі слід повернути селянам і викупні платежі. Період мирних реформ пройшов. Тепер настав час вирішувати ці питання революційним шляхом” [3, 34 – 35].

Тобто, висувалися такі основні ідеї щодо вирішення земельного питання: безоплатне вилучення і роздача безземельним, викуп приватновласницьких земель, виплата компенсацій тим селянам, хто уже викупив землю, вирішення аграрного питання революційним шляхом. У кожної ідеї були і прихильники, і опоненти. Проте основне питання, що стосувалося ціні за землю, фактично не порушувалося. Визначальними в обговоренні були проблеми про те, в кого і на яких умовах можна забрати землю задарма, а кому слід виплачувати компенсацію. І, на нашу думку, селяни не могли досягнути єдності в цьому питанні з огляду на просту обставину: розуміння значення землі в господарстві селянина було різним у різних губерніях. Якщо це були центрально-чорноземні та українські губернії, тут селяни трималися за свою ділянку землі й не уявляли інакшого життя. Якщо це були Вологодські чи Володимирські землі, то тут фактор землі відігравав другорядну роль.

Семен Мазуренко, представник Донецького округу Області Війська Донського, намагаючись не допустити розколу в селянських рядах, висловив думку, що „я сам прихильник відбирання землі без викупу, – але знаю цілий ряд сільських присудів, в яких селяни вирішили інакше, боячись за свої куплені землі. Нам слід прийняти таке рішення, яке б не відштовхнуло від нас цілі маси селянства” [3, 34 – 35]. Верхня межа землі, що залишалася б землевласнику становила 100 дес., вся інша – конфісковувалася.

Якщо звернутися до мови документів, а саме до „Постанови Установчого з'їзу Всеросійського Селянського Союзу (31 липня – 1 серпня 1905 року)”, у четвертому розділі, що стосувався земельного питання, йшлося про таке: „На балотування поставлено пропозиції:

1) Приватна земельна власність повинна бути скасована. – Прийнято одноголосно.

2) Повинні бути відіbrane без викупу землі монастирські, церковні, удільні, кабінетні і державні. – Прийнято одноголосно.

3) У приватних володарів земля повинна бути частково відібрана за винагороду, частково – без винагороди. – Прийнято одноголосно.

4) Детальні умови, на яких приватновласницька земля буде відібрана, повинні визначатися Установчими зборами, які їй видадуть з цього приводу відповідний закон; Селянський Союз до наступного з'їзу може повністю розробити це питання. – Прийнято одноголосно.

З приводу того, кому повинна належати земля, з'їзд постановив більшістю проти одного, що земля повинна вважатися загальною власністю всього народу. Прийнято також пропозицію про те, щоб питання про землю було в деталях розглянуте на місяцях, між іншим на селянських сходах” [4, 3].

Отже, аграрне питання на Установчому з'їзді було розроблене Селянським союзом не повністю. Показовим є рішення, прийняте Установчим з'їздом, про необхідність докладнішої розробки цього питання на місцях і про потребу скликати з цього приводу з'їзд наступного року [5, 106].

Подальше вирішення земельного питання було предметом обговорення на другому, делегатському з'їзді ВСС. Зокрема, на обговорення було поставлено два основних питання: 1) Якими заходами Селянський союз може прискорити передачу землі народу? 2) За допомогою яких заходів можуть бути попереджені зіткнення інтересів окремих поселень і спорів між ними за землю при переході її в розпорядження народу?

Таке уточнення було потрібне з огляду на виникнення в багатьох губерніях збройного протистояння між селянами та поміщиками і місцевою владою, а оскільки ВСС пропагував мирні методи боротьби, то слід було і пропагувати позитивний досвід вирішення земельних питань. Зокрема, поширювалася ідея про вирішення всіх назрілих проблем під час скликання Установчих зборів у найближчому майбутньому. „Земля повинна перейти до народу по закону – через Установчі збори, обрані всенародним, рівним, прямим і таємним голосуванням. Там буде 1200 наших депутатів і лише 200-300 дворян, купців та ін. Ми будемо вирішувати питання, наші делегати прийдуть і скажуть: земля – власність всього народу і так буде вирішено” [6, 56].

Були і пропозиції про створення на місцях селянських комітетів – волосних, повітових, губернських, які б дочекалися скликання Установчих зборів, що прийняли б рішення про „відбирання землі на законній основі. Але якщо Установчі збори не будуть скликані до весни, то відповідно по всезагальному рішенню комітетів, слід одночасно захопити землю. Слід прийняти міри для збройного опору озброєним силам уряду. Слід впливати на армію і готовити мислення солдат до селянського руху. Слід захищати нашу справу зі зброєю в руках” [6, 57]. Представник Смоленської губернії, інтелігент, заявляв, що „земля потрібна селянам. Говорять, здобути її можна лише кров’ю. Але ж усе добуте кров’ю народною. Свободу не дадуть, її слід взяти самовільно, як діяли робітники та видавці зі свободою слова. Захопити землю слід силою, але без волі землю втримати неможливо. В Саратовській губернії ось козаки забирають все назад. Заберемо всю землю в зрівняльне користування. Установчі збори навіть якщо будуть складатися не лише із селян та робітників, не посміють відбрати. Всеною слід всім разом зарати землю, а де голод, розібрати і поміщицькі клуні. Готуйтесь до весни” [6, 57]. Отже, виступи делегатів були надзвичайно різними, проте в більшості висуvalася ідея збройного захоплення і перерозподілу поміщицьких земель. Голова з'їзду, як і члени бюро, намагалися пропагувати мирне вирішення питання, апелюючи до скликання Установчих зборів. Загалом основна маса виступаючих більше схилялася до мирного вирішення питання про землю. Проте виникла дилема: чи захопити землю зараз і чекати Установчих зборів, щоб узаконити цей уже здійснений факт, чи чекати, коли скликані Установчі збори приймуть закон про передачу всієї землі у власність народу, тобто не використовуючи самовільного і

насильного захоплення поміщицьких земель. У результаті тривалих виступів і обговорення, було прийнято постанову, яка підсумувала і це питання.

У „Постанові з'їзу Всеросійського Селянського Союзу (6 – 10 листопада 1905 року)” стосовно земельного питання рішення були вже більш деталізовані та наближені до вирішення.

„1) Припинити бідування народу, що відбувається від недостатньої кількості землі, може лише тільки перехід всієї землі в спільну власність всього народу, що користуватися нею будуть лише ті, хто буде обробляти її силами власної родини, без найманої праці.

2) Встановити законодавчим шляхом інше, справедливе і згідно з волею народу земельне влаштування повинні Установчі збори, скликані для складання основних законів держави. Законодавчі збори повинні бути обрані шляхом всезагального, рівного, прямого і закритого голосування населенням у віці від 20 років, без поділу на статі, народності і віросповідання, по одному представнику від 100 тис. населення, не пізніше лютого 1906 року. Закон про скликання Установчих зборів повинен бути оголошеним негайно.

3) Установчі збори повинні обов’язково вирішити земельне питання на користь народу, відповідно до його вимог.

4) Селянство, об’єднане в один великий Всеросійський Селянський Союз, досягне задоволення своїх вимог.

5) Для того, щоб дії селян і їх боротьба за владу та землю йшли вірно, і селянським інтересам не було вчинено шкоди будь-якими побічними діями, Селянський Союз візьме на себе керівництво справою і ввійде в згоду з нашими братами – робітниками, міськими, фабричними і заводськими, залізничними та іншими союзами, а також організаціями, що захищають інтереси трудящих класів.

6) За сучасних умов час з'їзду обговоривши заходи для швидшої передачі землі народу, постановляє:

а) зовсім не купувати землі у землевласників; б) не брати її в оренду; в) не входити в ніякі інші земельні договори з землевласниками; г) у випадку, якщо вимоги народу не будуть виконані, Селянський Союз застосує (заклик) до загального земельного страйку, а саме: відмовити землевласницьким господарствам всіх найменувань в робочій силі і тим закриє їх. Для організації загального страйку Союз ввійде в зносини з міськими робітниками.

Союз повинен прийняти на себе турботу про харчування наймитів під час загального страйку.

7) З'їзд постановляє, що на переслідування Селянського Союзу, що має на меті здійснення народних вимог з найменшими жертвами, Союз відповість відмовою в сплаті податків та поставки рекрутів і запасних, буде вимагати із ощадних кас і банків всії свої вклади і селянські капітали і закриє всі винні лавки.

8) На знак того, що з'їзд делегатів Селянського Союзу дивиться на почату справу, як на святу справу всього селянства, він постановляє: припинити вживання вина. Нехай селянство, яке бореться за землю і владу, завжди буде тверезим!

9) На основі всіх відомостей, отриманих з усіх кінців Росії, з'їзд заявляє, що він передбачає: нездовolenня народних вимог приведе нашу країну

до великих хвилювань і обов'язково виклике всезагальне народне повстання, тому що чаша селянського терпіння переповнилась” [4, 6 – 7].

Аналогічні вимоги і заклики лунали і в інших регіонах України, зокрема в присуді, складеному представниками Донської організації Всеросійського Селянського Союзу зазначалося: „Слід знищити приватну власність на землю і передати всі приватновласницькі і інші землі в розпорядження всього народу. Землю повинен користуватися лише той, хто своєю сім'єю чи в „в товаристві”, але без найманої праці, буде її обробляти” [6, 3].

Отже, фактичний аналіз існуючих джерел дає нам можливість зробити висновок, що при розробці своєї програми ВСС у 1905–1907 рр. прагнув якнайповніше враховувати інтереси селян та виступав за мирне вирішення аграрного питання і сприяв обмеженню стихійних неорганізованих виступів селянства. Власне лише репресії з боку влади у період спаду Першої російської революції не дозволили Союзу остаточно узгодити та виробити чітку аграрну платформу.

Аграрна програма Всеросійського Селянського Союзу була окреслена в найзагальніших рисах. Це було пов’язано з прагненням об’єднати в його лавах усе селянство. Саме тому приймалися рішення компромісного характеру, котрі мали на меті зберегти за Селянським Союзом його соціальну базу. Зокрема, вирішено скасувати приватну власність на землю та передати весь земельний фонд у користування осіб і товариств. Питання про спосіб та форму майбутньої передачі не порушувалося.

1. Учредительный съезд Всероссийского крестьянского союза (Протокол). Издание Главного Комитета Всероссийского Крестьянского Союза. – Б. м. в.: б. в., б. р. в..
2. Куренышев А. А. Всероссийский крестьянский союз. 1905–1930 гг. Мифы и реальность / Куренышев А. А. – М.: АИРО-XX; СПб.: Дмитрий Буланов, 2004.
3. Протоколы Учредительного съезда Всероссийского крестьянского союза. – С.-Петербург. – Типография Н.Н. Фридберга. – 1905.
4. Постановления съездов крестьянского союза (учредительного 31 июля – 1 августа и 6–10 ноября 1905 г.). – Издание Северного Областного Бюро Содействия Крестьянского Союза (в С.-Петербурге). – С.П. – Типография Н.Н.Клубкова. 1905.
5. Кирюхина Е. И. Всероссийский крестьянский союз в 1905 г. / Е. И. Кирюхина // Исторические записки. – 1955. – Т. 50.
6. Материалы по селянському питанню. Звіт про засідання делегатського з'їзду Всеросійського Селянського Союзу 6–10 листопада 1905 р. Ростов на Дону, 1906.
7. Бр. Мазуренко. – Всероссийский крестьянский союз. Перед судом истории. Под ред. Б. председателя ВКС Семена Мазуренка. – Б. м. в.: б. в., б. р. в.

Є.А. Врадій

АНАРХО-КОМУНІСТИЧНИЙ РУХ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (1905 – 1910): СЕЛЯНСЬКИЙ ВІМІР

У солідному історіографічному доробку, присвяченому історії політичного анархізму Російської імперії на межі XIX – початку ХХ ст., практично не розробленими залишаються аспекти взаємодії цієї політичної сили із найбільшою соціальною групою суспільства – селянством. Ця

проблема набуває особливої актуальності у контексті визначення причин та механізмів так званої „селянської революції” у період національно-визвольних змагань 1917 – 1920-х рр. та, зокрема, махновського руху як своєрідного прояву селянського анархізму.

Дослідження з історії анархо-комуністичного руху початку ХХ ст. традиційно підкреслюють міський характер цієї політичної сили [1; 2; 3; 4; 5]. Відхід від усталеного урбаністичного трактування анархізму спостерігається у персоналістичних роботах, присвячених постаті Н.І. Махна [6; 7]. Саме завдяки ним значно деталізовано і розкрито історію „Спілки бідних хліборобів” – однієї з анархо-комуністичних організацій Півдня України, що мала виразно селянське забарвлення [8]. Загалом же, проблеми участі селянства у анархо-комуністичному русі у 1905 – 1910 рр., ставлення самих анархістів до цієї соціальної верстви до сьогоднішнього моменту розглянуті дуже і дуже побіжно. Тому статтю можна розглядати у контексті спроби висвітлення деяких аспектів проблеми.

У своїх програмних настановах ідеологи російського анархізму доволі неоднозначно визначали соціальну базу підтримки майбутньої соціальної революції. Так, на думку М.О. Бакуніна, головною силою утворенні безвладного суспільства мало б стати селянство, яке, незважаючи на власну інертність, є верствою, яка протягом усього свого існування ненавидить уряд та владу загалом. Катализатором, пробуджувачем села мали стати особистості, відрівні від соціуму, які зневажають суспільну мораль і право. Кримінальне середовище, на думку М.О. Бакуніна, у Росії становило єдину, непов’язану із державністю та становими інтересами, опозицію: „Розбійник в Росії – справжній і єдиний революціонер – революціонер без фраз, без книжкової риторики, революціонер непримирений невтомний, невгамовний у справі, революціонер народно-суспільний, а не становий” [9, 432].

П.О. Кропоткін, якому безпосередньо належить заслуга у витворенні концепції анархо-комуністичної передбудови суспільства, наголошував на важливості роз’яснювальної роботи серед усіх верств суспільства, а особливо у середовищі молоді та селянства [Курсив наш – Е. В.] [10, 282]. Зважаючи на особистий досвід революційної діяльності П. О. Кропоткіна у лавах гуртка „чайковців” у 1871 – 1874 рр., що сповідував ідеологію народництва та іdealізацію ладу селянської громади, не дивно, що остання розглядалася теоретиком анархо-комунізму в якості моделі майбутнього комуністичного устрою, а селянство разом із збіднілим робітництвом – як соціальна база для здійснення майбутніх суспільних трансформацій.

Таким чином, творці ідеології анархо-комунізму, прагнучи широмасштабної передбудови суспільства, усвідомлювали, що без залучення селянства перспектива встановлення бездержавного устрою у Росії приречена на поразку. І М.О. Бакунін, і П.О. Кропоткін підкреслювали колективізм і опозиційність селянства – риси, що мали б сприяти залученню його представників до радикальних постулатів анархістської теорії.

Ідеальна модель розгортання соціальної революції, вибудувана його теоретиками в умовах політичної еміграції, зазнала значної еволюції під